

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱԼԱ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

բանասիրական գիրք. թեկնածու, ՄՄ

**ԹԱԳՈՒՀԻ ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ (ՕՐ. ՄԵՆԻԿ), ԵՐԿԵՐ,
ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԱԼ. ՄԱԿԱՐՅԱՆԻ,
ԵՐԵՒԱՆ, 2015**

այ գրականության պատմության մեջ նորավեպի՝ որպես ժանրի զարգացման ընթացքում միշտ նշվում է օրիորդ Մենիկի նորավեպը: Չնայած ժանրի՝ հետագա մեծ ձեռքբերումներին, այնուամենայնիվ, ոչ ոք չի մոռանում շեշտել հեղինակի միակ նորավեպը, որ դարձավ յուրօրինակ ժանրի սկիզբ: Սակայն այս ամենից ավելի օրիորդ Մենիկը կամ Թագուհի Շիշմանյանը հայ գրականության պատմության մեջ մնացել է որպես այդ ժամանակների մշակութային կյանքում հազվագյուտ կին գրագետներից մեկը:

Գրականության պատմության ուսումնասիրությունը միշտ կարիք ունի անցյալ հեղինակների գործերի նորովի քննության ու նորահայտ փաստերի օգնությամբ որևէ ժամանակաշրջանի գրական կյանքը պատկերացնելու: Այդ առումով, անկախ մեծ կամ փոքր լինելուց, ցանկացած փաստ դառնում է կարևոր: Եվ տարեսկզբին տպագրված Ալ. Մակարյանի աշխատասիրությամբ, ծավալուն առաջաբանով ու գիտական ծանոթագրություններով, ԺԹ. դարի հայ գրական կյանքում ասույի դեր ունեցած Թագուհի Շիշմանյանի երկերի ամբողջական հրատարակությունը գրականության պատմություն ուսումնասիրողների համար կարևոր ձեռքբերում է: Գրքում ի մի են բերված ԳԱԹ-ում պահպանված արխիվային բոլոր նյութերը, լուսանկարները, որոնք, ճիշտ է, շատ չեն, բայց տարաբնույթ են:

Բացի հայտնի նորավեպից՝ գրքում առաջին անգամ հրատարակվել են հեղինակի մանր քրոնիկները, հիշողությունները եւ նամականու՝ գրական արժեք ներկայացնող մասը:

Թագուհի Շիշմանյանը գրականության պատմության հետազոտող-ներին հայտնի էր հենց նորավեպով, եւ նրա մյուս գործերը, որոնք գրապատմական տեսանկյունից կարելուր կարող են լինել, անհայտ էին կամ չկարդացված՝ տպագրված չլինելու ու հիմնականում ձեռագիր վիճակում արխիվում պահպանված լինելու պատճառով: Այդպիսին է նրա «Նամակ ի Ռուսաստան: Դեռ ու դեռ» քրոնիկների շարքը, որտեղ մանրամասներ են տրվում ԺԹ. դարի վերջին քառորդի Թիֆլիսի, վրացիների եւ վիրահայերի հասարակական ու սոցիալ-կենցաղային կյանքի մասին: Մասնավորապես այդ քրոնիկներից մեր առջեւ բացվում են տարբեր ազգերով (վրացի, հայ, ռուս) բնակեցված քաղաքի բնակիչների ազգային խնդիրները եւ նրանց դերակատարումը Թիֆլիսի կյանքում: «Ահա բժիշկ մը, հարցուցեք իրեն թե Թիֆլիսեցի՞ է. եթե տախտո ունի է, կրսե ձեզ ժպտելով թե «ինք շան ճրագ է», այսինքն՝ Երեւանցի կամ Ղարաբաղցի: - Մյուս մը նշանավոր վաճառական է, շար անգամ եթե ոչ հայրը՝ գոնե յուր պապը Թուրքաստանէն կամ Պարսկաստանէն եկած «կոռ» մի է. - Շար արհեստավորք խրինցի կամ Նախիջեւանցի, զոր օրինակ, պատրաստ են ձեզ հայրներու մեկէն թե իրենք «անիծյալ քաղաքէն» քանի մը օրվան ճամբով հեռու ծնած են: Խմբագիր մը կը տեսնեք, դա՛, հարկ չի կա հարցնելու, արդեն խուլցած եք լսելով շարունակ թե իր ազնվականությունը՝ գործունեությունն ու հանճարը Վասպուրականէն բերած է: Հայ զորական մը մինչեւ զորապետի աստիճանին կը բարձրանա, գրեթե միշտ Նուխի մեկ անկյունէն կամ Ղարաբաղի լեռներէն եկած է (խեղճ Շուքովիքով եւ Լազարեֆ)»¹: Իհարկե, սրախոսությունների ու սնապարծության ազգայինի այս նկարագրության կողքին Թ. Շիշմանյանը ժամանակագրում է նաեւ Թիֆլիսը «կառուցող» իր ազգակիցների մասին, որոնց հակադրում է «գեղեցիկ, միշտ շոպլ, միշտ ծուլ, միշտ գրպանսին դատարկ անհամար իշխաններե» եւ «ամենահասարակ ժողովուրդե, ինչպես խոհարար՝ ծառա՝ մրգավաճառ» (էջ 82), բաղկացած բնիկ քաղաքացիների հետ՝ վավերացնելով հայերի մշակութապատկերը ու ստեղծագործ ներկայությունը Թիֆլիսի կյանքում. «...աշխատող դատը եւ շար անգամ մեծ մարդիկ, - ահա այս տարրը Վրացիք չ'ունին իրենց մեջ. միջին դաս գրեթե չի կա. ամենէն նշանավոր ընտանյաց բժիշկը Հայ է՝ իրենց թատերական խումբին առաջին դերասանը Հայ են. իրենց

¹ Թ. Շիշմանյան (Օր. Մեհիկ), Երկեր (աշխատ.՝ Ալ. Ա. Մակարյանի), Երեւան, 2015, էջ 81 (այսուհետ մեջբերումները կնշվեն տեղում):

քնիկ երկրին հարարությունը Հայք չնչին խանութպանեն սկսյալ մինչեւ կարող վաճառականը գրաված են. վերջապես կարելի է ըսել թե՛ ինչ որ դեռ ունին, Հայոց միջոցաւ է, ինչպես իրենց խմած ջուրը, իրենց սիրելի Կուրն ալ Հայաստանի անձրեւներն եւ լեռներն կը բղիխի: ...այսպես, Թիֆլիս բաժնւմ է երկու հայարակ ժողովրդոց մեջ, որոնք, կարելի է դժբաղդաբար, քանի որ կատարյալ գիտություն չէ մրեր, երբեք իրարու բարեկամ պիտի չ'լինին (ինչպես Հայք եւ Հույնք Կ. Պոլսո մեջ)» (էջ 82):

Ռուս չինովիկների պորտաբուծական կենցաղավարության մանրամասները, որոնց համանման դրսևորումներն անգամ այսօր նույն մեկնաբանությունն են ստանում, ինչն այն ժամանակ որակում էր օրիորդ Մենիկը, եւ ինչը նրանից տասնյակ տարիներ առաջ ծաղրում էր Խաչատուր Աբովյանը «Հագարափեշեն» պոեմում, ունեն քաղաքական ենթատեքստ: Քրոնիկը տարածված թերթոն ժանր էր, գրեթե բոլոր թերթերն ունեին իրենց քրոնիկան, որոնք հիմնականում ունեին ազդագրերի, հայտարարությունների ու տեղեկատվական բնույթ: Թ. Շիշմանյանի քրոնիկները դուրս են գալիս այս թերթոնային նորմատիվից եւ ունեն ավելի ներհասարակական խնդիրներ արտացոլելու բնույթ: Այդ առումով դրանց հրատարակման արդիականությունը պայմանավորվում է հենց այդ ամենի պատկերման ճշգրտությամբ ու ժամանակի վավերացմամբ:

Նորավեպի ժանրային առանձնահատկությունները մանրամասն քննվել են Ալ. Մակարյանի հեղինակած առաջաբանում եւ հայ նորավեպի ուսումնասիրության հեղինակ Գր. Հակոբյանի աշխատություններում: Այս ամենին կարող ենք հավելել նաեւ, որ նորավեպը ուսումնասիրողների համար կարեւոր է ֆեմինիզմի ուսումնասիրության շրջանակներում:

Կանանց խնդիրները եւ դրանց գրական կերպավորումը, հասարակական կարգավիճակը հայ գրականության մեջ սկսում է դրսևորվել ԺԹ. դարավերջից: Գրականության մեջ կին հեղինակներ չկային, գեղարվեստական ստեղծագործության պոետիկայի սահմաններում կինը սիրո օբյեկտ էր կամ մայր՝ ազգային-հայրենասիրական կեցվածքով: Հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում չկար կնոջ ընդգրկվածություն, ինչը միայն շատ ավելի հետո է դառնում գրականության խնդիր՝ սկսած կենցաղային հարթությունում կրած ճնշումներից մինչեւ քաղաքացիական դերակատարման, հասարակական կարգավիճակի եւ սեռային խնդիրների արտացոլում: Թ. Շիշմանյանի միակ նորավեպում եւ նրա անձնական հիշողություններում հստակ արտացոլված են ԺԹ. դարի ինտելեկտուալ հայ կնոջ կեցվածքը, դատումներն ու դիրքորոշումները, հանրային կյանքի մեկնաբանությունը՝ ընդգծված ֆեմինիստական հայեցողությամբ:

Նորավեպի հղացման եւ տպագրության ժամանակը (1883 թ.) կարելոր է հատկապես հայ «ֆեմինիստների» ինտելեկտուալ շարժման տիրույթում դիտարկելիս: Բավական է գծել ժամանակային այն շրջանակը, երբ ապարեզում էին հայ կին մտավորականները եւ հասարակական ու ստեղծագործական գործունեությամբ փորձում էին իրականացնել հայ կնոջը դերը: Այսպես, Սրբուհի Տյուսաբը նույն ժամանակ՝ 1882-1883 թթ., թղթակցում է Պոլսի եւ Զմյուռնիայի թերթերին՝ հետեւյալ հոդվածներով՝ «Բանի մը խոսք կանանց անգործության մասին», «Կանանց դաստիարակությունը», «Կանանց աշխատության սկիզբը», «Հայ ընկերությունք»: Այս հոդվածներում եւ «Մայտա» (1883) վեպում նա բարձրացնում էր կնոջ կրթության, աշխատելու, ազատ սիրո եւ ամուսնու ընտրության իրավունքի հարցը: Նույն ժամանակահատվածին է վերաբերում նաեւ Սիպիլի (Զապել Ասատուր) հասարակական գործունեությունը, որը, սկսած 1879 թվականից, դառնում է գավառի հայ կանանց կրթության գործը նախաձեռնողներից մեկը, իսկ 1891-ին հրատարակվում է նրա «Աղջկա մը սիրտը» վեպը, որտեղ ըստ էության զարգացնում է Տյուսաբի արժարժած խնդիրները: Իհարկե, դժվար է այդ գործերը գերազնահատել ու այսօր վեպի տեսության արդի իմացությամբ արժեւորել, սակայն այս երկերի գրապատմական արժանիքն անուրանալի է՝ իրենց արտահայտած գաղափարական հարցադրումներով, ինչն իրականում նրանց հասարակական նպատակների ու գործունեության համար արտահայտման մի ձեւ էր:

Նորավեպի հերոսուհի Սաթինիկ Պերճյանը եւ հեղինակը երբեմն անձնական մտորումների ու դատումների նույնություն ունեն, կամ ավելի հստակ ասած՝ հերոսուհին գաղափարական կերպար է, եւ նրա բերանով հեղինակը մատուցում է կյանքի նկատմամբ ունեցած իր դիրքորոշումները: Սաթինիկի դաստիարակության, պահվածքի, մարդկանց հետ հարաբերությունների ազատության մեջ թույլ արտահայտվում է կնոջ ինտելեկտուալ, սոցիալական անձի կերպարի ինքնագիտակցությունը եւ ոչ կրավորական լինելը. նա ազատ է իր խոսքի մեջ, ընդդիմանում է ավանդական ամուսնության պարտադրանքին, փորձում է ինքնուրույն ընտրել իր ապագան ու իր ամուսնուն, Գեղարդյանցին սիրո առաջին խոստովանությունն ինքն է անում, սակայն այս ամենը դեռեւս հեղինակի քարոզի մակարդակում է, այլ ոչ թե ինքնաբերական, ինքնագիտակցված արարքի. «...Եթե չեմ սխալիր՝ միայն Անգլիո Թագուհին կրնա իր ձեռքը եւ իր անձն ուրիշի մը առաջարկել, իսկ ինձ համար, սովորական մահկանացուի մը համար այդ սակ առաջարկություն ընել՝ նվաստանալ է» (էջ 62): Հերոսուհու այս «հայտարարությանը» հար եւ նման է հեղինակի գնահատականը. «Եթե

Ասիո խորերուն մեջ ճնշյալ կինը՝ երբեք հանդգներ իր ամուսնույն եւ տիրոջ, իր նշանածին կամ իր սիրականին (ենթադրելով թե ան կարողանա սիրական ունենալ) կամ վերջապես ռեւէ մարդու մը նախապինք մ'ընել, հավանական է թե այդ ամուսինը՝ կամ նշանածը՝ կամ սիրականը ուրքը դնէր նորա կուրծքին վրա եւ աղէկ մը ծեծէր... քայց նույնպէս Ասիացի մը՝ Հայ մը երբ Եվրոպական դաստիարակություն առած է, երբ իր միջին դարու պատմութենէն քիչ մը ասպեկտություն ժառանգած է, երբ Գերմանական (mystique) գրականությամբ սնյալ է, ուր կինը՝ թեւէ միշտ քիչ շարք խոհարար՝ քայց դարձյալ յուր բանաստեղծական լուսապսակը կը պահէ, - այդ մյուս անկիրթ Ասիացվոյն ըրածն ընելու միջոցներն ալ եթէ ունենա՝ անշուշտ չընէր» (էջ 63-64):

Հեղինակի պատկերացրած ԺԹ. դարի ինտելեկտուալ հայ կնոջ կերպար է նաեւ Գեղարդյանցի կինը, որին նկարագրում ու բնութագրում է Սաթինիկի բերանով: Այս կերպարն էլ հեղինակը մտցնում է այն նորմատիվի մեջ, ինչ ինքը կարող էր ունենալ որպէս աշխարհընկալում. կին է, որ ստանձնել է կրթության ու լուսավորության տարածման գործը եւ այդ նպատակով շրջում է Եվրոպայում՝ մոտիկից ծանոթանալու տեղի կրթական ծրագրերին ու համակարգերին եւ իր երկրում՝ արդեն ոչ թե Պոլսում, այլ Կովկասում, այն ներդնելու համար: Ֆեմինիզմի կարեւոր մաս է ամուսնու՝ կնոջն իր գործով հանգիստ գրադվելու ցանկությունից չզրկելն ու չոնանալը, որը նոր էր ու արդիական պահանջ հենց ԺԹ. դարում: Նորավեպի սոցիալ-հասարակական խնդիրների արտացոլման այս գաղափարական ենթաշերտը՝ կնոջ սոցիալականացման այս ընթացքը պատկերելը, հայկական ֆեմինիզմը ուսումնասիրողներին կարեւոր նյութ է տրամադրում:

Այսպիսով, ԺԹ. դարի վերջին քառորդին կարճատեւ ստեղծագործած Թագուհի Շիշմանյանը, չնայած ստեղծագործության փոքր ծավալին, այնուամենայնիվ, գրականության պատմության համար կարեւոր դեր ունեցած հեղինակ է: Գրախոսվող հրատարակությունը հնարավորություն կընձեռի հետագա ուսումնասիրողներին՝ ճշգրիտ պատկերացում կազմելու սակավաթիվ կին գրողներից առաջիններից մեկի ստեղծագործության մասին, հուշագրությունից տեղեկություններ ստանալու պատմավիպասան Ծերենցի ստեղծագործության որոշ մանրամասների հետ կապված եւ, իհարկե, նորավեպի ժանրի ու ֆեմինիստական «շարժման» մեջ ունեցած դերակատարման մասին:

